

על כמה מפרסומי כתב־העת 'מוריה' ו'מפעל תורת חכמי אשכנז'

מאת
ישראל יעקב יובל

[א]

'מוריה' הוא לפי כותרתו 'ירחון תורני לדברי הלכה ומחשבה ובטאון לבעיות היהדות ולמתרחש בעולמה של תורה'. כתב־עת זה וכן 'מפעל תורת חכמי אשכנז' הם חלק מפעילותו העניפה של 'מכון ירושלים'. לצד חידושי תורה ובידוריים הלכתיים ראו אור בשמונה־עשרה שנות קיומו של כתב־העת גם פרסומים ראשוניים רבים מכתבי־יד, רובם בעלי אופי מקוטע. כמה מהם נכללו אחר כך במהדורות חדשות שיצאו לאור במסגרת פרסומי המפעל. יכול הפרסומים של מפעל זה מסתכם עד עתה, בחלוף למעלה מעשר שנים לקיומו, בחמישה־עשר ספרים, כמחציתם ספרי הלכה שנתחברו בחוגם של חכמי אשכנז בין השנים 1350–1500.¹ דברי אלו יפתחו בהערכת הבטים אחדים של הפרסומים שמן השנים הללו.

מערכת 'מפעל תורת חכמי אשכנז' ועמה צוות עובדים מסור נטלו על עצמם משימה קשה וחשובה, לגאול מכתבי־יד חיבורים, שחלקם בעלי ערך תורני והיסטורי, ולהעבירם מחדש ספרים שנרפסו בעבר בשיבושים. הם אינם מסתפקים בההדרת הטכסט, אלא מצרפים לו גם הערות מועילות, המשמשות הן לומדי תורה הן חוקרים. במיוחד ראויים להיזכר לטובה שני קובצי שו"ת מהרי"ל, שמהדירים, הרב יצחק סץ, שקד רבות על ליקוטן וקיצוץן מכתבי־יד רבים, והם גולת הכותרת של המפעל כולו. אמנם רמת ההדרה של פרסומי המפעל לא תמיד עומדת בדרישות המקובלות של ביקורת הנוסח, אך אולי אין לצפות לכך ממפעל תורני המודרך על ידי שיקולים שונים מאלו של המחקר.

בעיה אחרת היא מדיניות הפרסומים של המפעל והעניין התורני המוגבל שיש בכמה מהחיבורים שראו אור מטעמו. מתקבל הרושם, שמנהלי המפעל מייחסים לעתים ערך מופרז לכל מה ששם כתב־יד עליו, גם אם חשיבותו הספרותית או התורנית היא שולית, גישה הבאה לידי ביטוי בכמה מפרסומי מדור 'גנוזות' של 'מוריה'. והרי לא כל מה ששומן בכתבי־יד הוא בהכרח מטמון, ולא כל הערה הלכתית שרשם לעצמו רב אלמוני בגרמניה היא הארה גדולה. עובדה היא, כי החיבורים החשובים של התקופה עודם אלה שראו את אור הדפוס משכבר, ואילו אותם חיבורים שעתה באה להם עדנה הם במקרים רבים בעלי חשיבות משנית. מכאן, שענינם של המדפיסים בעבר ידעה להבחין יפה — בוודאי גם בשל שיקולים כלכליים — בין חיבור שראוי לפרסמו לבין חיבור שאכסנייתו המקורית שבכתב־יד יפה לו. אין זאת

1 פרסומי 'מפעל תורת חכמי אשכנז' בתקופה שבין 1350–1500 לפי סדר הופעתם: שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' י' סץ, ירושלים תשל"ז; הלכות ומנהגי שלום מנוישטט, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ז; ספר מנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, מהד' י"י דיסין, ירושלים תשל"ח; ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ט; שו"ת מהרי"ל, מהד' י' סץ, ירושלים תש"ס; סדר הגוש הארוך והקצר לר' יעקב מרגלית, מהד' י' סץ, ירושלים תשמ"ג; מהר"ז בינגא — חידושים, ביאורים ופסקים לרבינו זעליקמן מבינגא, א, מהד' ב"ז נויץ, מ"ח ניימן, י"מ פלס, ירושלים תשמ"ה. חומר אשכנזי רב משוקע גם בשו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים לרבינו יוסף קולון², מהד' א"ד פינס, ירושלים תשמ"ד (רק המהדורה השנייה יצאה לאור במסגרת מכון ירושלים).

אומרת, שעלינו להשלים תמיד עם פסק דינם של המדפיסים, מה גם שלא כל מה שמונח עתה במכון לתצלומי כתב־יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים היה מונח לפנייהם. ואולם דומה, כי ראוי להזהר גם מקיצוניות הפוכה, המוציאה לרשות הרבים כל כתב־יד באשר הוא כזה. ספק למשל, אם נחצה הפסטה המלאה ובשני כרכים של חיבורו של ר' זליגמן בינג, שמחברו לא השלימו, ולפיכך שרד — כנראה לא במקרה — רק בטופס אחד שבכתב־ידו של המחבר. מדובר בחיבור רחב מימדים, שרובו המכריע הוא סיכום (לעתים בציטוטים ארוכים) של הפרשנות הקלסית על סוגיות תלמודיות. חידושינו של המחבר הובאו בדרך כלל במתכונתן של גלוסות צנועות ומועטות, שאפשר היה להוציאן לאור בנפרד במסגרת של מאמר.

לפיכך אפשר שמכמה מפרסומי המפעל יוצאים נשכרים היסטוריונים יותר מאשר לומדי תורה, אף על פי שלחיבור זה נועדו. מבחינתו של ההיסטוריון, פריסתה של הפנומה התרבותית הרחבה אינה יכולה כמובן לפסוח אף על חיבורים שערכם הספרותי וההלכתי מצומצם. השאיפה להקיף את ההיסטוריה התרבותית הטוטאלית של יהדות גרמניה יכולה היתה לכאורה להצדיק את מדיניות הפרסומים של 'מפעל תורת חכמי אשכנז', מה גם שאגב אורחא מבקש מפעל זה לחשוף לא רק את תורתם של אותם חכמים אלא גם את זהותם.

ואמנם, בפרסומים אלו יש ניסיון לסימביוזה בין תורה למדע: חלק מהמהדורות זכה למפתחות של שמות אישים ומקומות (בצירוף תעתיקים הגרמניים והפולניים) או למבואות ביוגרפיים, המוסרים תמונה היסטורית יפה של המחבר, כמו, למשל, מבואו של הרב ש' שפיצר לספרו של ר' שלום מגרישטט או מבואו של הרב י' בוקסבוים ל'שירת ר' יוסף קולון. את השאיפה שלא להצטמצם בד' אמותיה של הלכה הביע במפורש מנהל המפעל, י' בוקסבוים, שבסקירה על השגי מפעלו מנה הבטים מגוונים ביותר של החיים ההיסטוריים המשתקפים מפרסומיו:

מקומותיהן של קהילות יהודיות, תושביותן וקורותיהן, יחסי יהודים עם נכרים ויחסי היהודים בינם לבין עצמם, גזירות ופוגרומים, מחלוקות ופרשיות, עיני כלכלה וחברה, אמונות ודעות, חינוך והנהגה, פולקלור וגיביון לשון, מוסדות הקהילה והנהגתה.

רשימת נושאים מרשימה ונכבדה זו הופכת למביכה משהו לנוכח הצגתה המפורשת כחלק ממטרות המפעל ומתוכניתו: 'מערכת המפעל ועמה היסטוריונים ובעלי מקצוע הבקאים בנושא ובתורמה הגדולה והחשובה לכל הנ"ל... נצרכת ומתכננת את המחקר והפרסומים בהתאם לכך' (ההדגשות — שלי). ואכן, בוקסבוים מבטיח לנו בעתיד 'כרך היסטורי וביוגרפי מסכם על התקופה'.²

אלא שיומרתו המחקרית וההיסטורית של המפעל אינן עולות תמיד בקנה אחד עם נטיותיו התורניות, וסימביוזה זו היא מובלת וכפופה לשיקולים, שלעיתים קרובות אינם מתחשבים בתביעותיו של המחקר הביקורתי.

ביטוי לטשטוש תחומים כזה נמצא במאמר שהתפרסם לא מכבר ב'מוריה' (לעיל, הערה 2), עמ' פא-צא, ובו ביקורת על מחקר היסטורי מפרי עטי, אשר הוגש לאחרונה כעבודה לשם קבלת התואר דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים. קודם שאשיב על טענותיה של ביקורת זו, ראוי שתבחן נאמנותם של המבקרים עצמם למשמעת ולמתודה המדעית. האם לפנינו ביקורת המפעילה כלפי עצמה אותן דרישות שהיא תובעת מזולתה, או שמא מדובר בהפעלה סלקטיבית ומגמתית של ארגומנטציה מדעית, שמתחתה מסתתרים שיקולים זרים? והנה, כמה מפרסומי המפעל אכן מתאפיינים בהטעייה מדעת ושלא מדעת של הקורא ובשימוש שרירותי למדי בשיטות המחקר.

דוגמה לכך היא פרשת הדפסתם של שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, שיצאו לאור בידי הרב ש' פינס בשנת תש"ל. על מהדורה זו פרסם י' יודלוב מאמר ביקורת, ובו גילה בבדיקת מדגם של עמודים ספורים עשרות טעויות בהעתקה מכתב־יד.³ ברור אפוא, שהכנת מהדורה שנייה חייבה קריאה מחודשת של כל כתב־היד. בשנת תשמ"ה אכן יצאה מהדורה 'מתוקנת' (כך בעמוד השער), אלא שתוקנו בה כמעט רק אותן שגיאות שעליהן הצביע יודלוב. רוב הקלקולים נותרו בעינם.

2 'מפעל תורת חכמי אשכנז', מוריה יד, גליון ט-י (שבט תשמ"ו), עמ' ב-ה.

3 י' יודלוב, 'שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים', סיני סז (תש"ל), עמ' שכא-שכב.

דוגמה אחרת: הרב י' הופמן פרסם מאמר על 'ספר משיבת נפש' לרבינו יוחנן לוריא' (מוריה יא גליון ט-י [תשמ"ב], עמ' ב-ט). הוא סוקר את חיבוריו השונים של ר' יוחנן לוריא שעודם בכתב־יד, מביא כמה קטעים לדוגמה מ'משיבת נפש' ומכריז על כוונתו לפרסם את החיבור כולו. הופמן מודה לכל אלה שסייעוהו ועודדוהו במלאכתו, ומברכם בברכת שמיים מעל. שמו של פרופ' ח"ה בן־ששון, שכתב מאמר מקיף על ר' יוחנן לוריא ועל חיבורו 'משיבת נפש', אינו נזכר על ידי הופמן, אף על פי שמורה לבן־ששון זכות ראשונים בחיבור החיבור וחרף העובדה שביקש (ולא זכה) להחזירו (שם, הערה 1). ואם תאמר, שמא לא שמע ולא ידע הרב על הפרופסור? בא הופמן עצמו ומפריך זאת בפליטת קולמוס: את דברי ר' יוחנן לוריא על ביאת הדוברים הוא מפרש בזו הלשון: 'כוונתו לפרעות ולגירוש שהיו ביהודים בכמה מעריה של אלוזאס בין השנים רלו-רלח (1478-1476) בעת מעבר השוייצרים במלחמה בנסיך ובורגונדיה'. סוף המשפט שגוי: לפנינו שגיאת דפוס, וצריך להיות: 'במלחמה בנסיך בורגונדיה'. את המידע בפרשה זו שאב הופמן הישר מבן־ששון, המפרש עניין זה כך: 'הכוונה כנראה למעבר השוייצרים באלוזאס בשנים 1476-1478, בעת השתתפותם במלחמה בנסיך ובורגונדיה' (הערה 18 — ההדגשה שלי). הופמן הלך אפוא אחרי בן־ששון בעניינים עצומות: אלא ששגיאה זו היא טעות דפוס רק אצל בן־ששון, ואילו אצל הופמן היא עדות לשימוש שעשה בדברי קודמו מבלי להודיע על כך.

ועוד דוגמה: בספר הזיכרון לרב י"ב זילטי שיצא לאור בהוצאת 'מוריה' (בעריכת י' בוקסבוים, 'ירושלים תשמ"ז) התפרסם מאמר בחתימת הרב י' הוטנר, שכותרתו 'ארבע תשובות בענין תלמיד חכם שנייה לעשוק מתקופת המהרי"ל ומהרי"ל מינץ' (עמ' רנו-רסג). מדובר בארבע תשובות משנת 1480 לערך (כלומר למעלה מחמישים שנה אחרי מות מהרי"ל!) הדנות בפרשה רבת עניין: בנקאי איטלקי, דוד שוואב שמו, קיבל בפיקדון סכומים גדולים מכמה אנשים, ביניהם הרב ענשכין, כדי להלוותם בריבית ולהתחלק ברווח עם בעלי הפקדונות. אלא שאותו בנקאי כנראה התמוטט, ונצטרך ממנו להחזיר למפקדים את סכסם. בתגובה לכך נידהו הרב ענשכין, והתעוררה השאלה, האם נידויו נידוי, שהרי הוא צד בעניין. בקיצור, פרשה מביכה למי שחרד לשמם הטוב של בנקאים יהודים. שמו של הבנקאי נקוב פעמיים בהקדמה לתשובות (עמ' רנו-רנו), אך בבואי למצוא את שמו בתשובות עצמן, כפי שפורסמו שם, גיליתי להפתעתי, כי בשום מקום לא צוין שמו המלא, אלא רק שמו הפרטי, דוד. עובדה זו עוררה אותי לבדוק את צילום כתב־היד, והנה מופיע בו השם 'דוד שוואב' במלואו, ותשע פעמים! אין שום ספק שלא מחמת רשלנות בקריאה נשטם השם המלא: העתקת כתב־היד היא מדויקת מאוד בכל שאר המקומות שבדקתי. זאת ועוד, בדברי ההקדמה הנובא, כאמור, אל נכון השם המלא, כלומר הוא עמד לפני הרב הוטנר בבואו לכתוב את דבריו. המסקנה הכללית נגמעת היא, שמאן דהו השמיט במחכוך את שמו המלא של אותו דוד שוואב מתוך העתקת כתב־היד (אלא שנעלם מעיני, כי השם נזכר גם בהקדמה). אפשר להעלות ניחושים מרתקים, מדוע ביקש מצנור זה להעלים את זהותו האמיתית של אותו בנקאי נוכח (אולי מפני שאביו מתואר באחת מן התשובות כינוד מופת הדור נשיא ישראל... הנגיד והגאון [עמ' רסא]) אולם עובדה אחת מתחזקת כשמלה: לפנינו צנועה, שביקשה להעלים את שם גיבורה של אותה פרשה, וזאת במסגרת מפעל שעיקר פועלו בהוצאה לאור של מקורות מכתב־יד.

שיטות עבודה אלו קנו להן שכיחה ב'מוריה'. כך, למשל, הובאה הביקורת על חיבורי כהנא שוליים בת שלושה עמודים (1), שנסתפחה למאמר מאת הרב י' פלס, 'מהרי"ר שמעון זק ו"קובץ' מכתב־יד. והנה, במאמרו סוקר פלס את תולדות חייו של ר' שמעון ז"ק' בהסתמכו, לדבריו, על שלושה מקורות: (1) חיבורו של שמעון ז"ק שכתב־יד;

4 'משנתו החברתית של ר' יוחנן לוריא', ציון כז (תשכ"ב), עמ' 166-198.

5 פלס קורא לו שמעון ז"ק, ומציע השערה חריפה ביחס לשם המשפחה, שהוא צורה מקוצרת של Isacks (= של יצחק). על שם אביו של שמעון, הנני מטיל ספק בפירושו. בכל המקורות העבריים נרשם שמו: ז"ק, שיש לפרשו בפשטות כראשי התיבות 'זרע קדושים' — זכר לאחד מאבות המשפחה, שנהרג על קידוש השם. כך בקינה על מותו, שנשתמרה במקורה ושנכתבה בידי בנו; כך בשו"ת מהרי"ל החדשות (לעיל, הערה 1), סימן קלט, עמ' קעט (המהדיר העתיק: 'שמעון זק', אך בכתב־היד רשום: 'ז"ק'); וכן בדנין הלכות לר' יעקב וייל, סימן נה. בסדר הגט למהרי"ל מרגלית (לעיל, הערה 1), עמ' כד, קפו רשם המהדיר (על פי אחד מכתב־היד): 'ז"ק', אך בכתב־יד אחרים שבדקתי רשום: 'ז"ק'. משפחת ז"ק היא משפחת רבנים חשובה שישבה בנירנברג עד גירוש היהודים בשנת 1499 ומשם עברה לפרנקפורט. עד כמה שאני רואה, נרשם שם העברי ברוב המקרים כראשי

(2) חומר ארכיוני שפורסם בידי מוריץ שטרן;⁶ (3) הדיסטציה שלי. אלא שדיסטציה אינה 'מקור' כי אם מחקר. יפה עשה המתבר, שחזר לקרוא את המקורות, אך הוא כיסה על כך, שלרובם המכריע הגיע בזכות הדיסטציה שלי. מה היה ידוע על שמעון ז"ק ועל חיבורו בספרות המחקר עד עתה? על המתבר לא היה ידוע דבר. השם שמעון ז"ק נזכר פעם אחת כשואל מר' יעקב וייל ללא כל פרט מזהה, ופעם נוספת כאחד מבין עשרים גדולי עולם, שעליהם ביסס ר' יעקב מרגלית את 'סדר הגט' שלו.⁷ מטעם זה לא תואר חכם זה בספרות המחקר.

לעומת זאת, חיבורו האנונימי שבכתב-יד אוכספורד, קטלוג גויבאואר מס' 820, הוכר כאחד המקורות העבריים החשובים לתולדות יהדות גרמניה במאה החמש-עשרה. נזקקו לו חשובי ההיסטוריונים של התקופה, מבלי שנתבררה להם זהות מחברו. את השימוש המרובה ביותר בחיבור עשו חברי 'מפעל תורת חכמי אשכנז', שפרסמו בשנים האחרונות ב'מוריה' ובבמות אחרות עשרות קטעים ממנו, אף הם בלא שזיהו את מחברו. המקום היחיד בו נזכר ידיעות משפחתיות וכוונולוגיות על אדם בשם שמעון ז"ק היה ברשימות משלמי המס היהודיים שבארכיון העיר נירנברג, שהוצאו לאור בידי שטרן. אך גם שטרן לא ידע, שמאחורי שם זה מסתתר מחבר כתב-יד אוכספורד הנזכר. ממילא לא נודעו לו העובדות האוטוביוגרפיות אודותיו הנזכרות בחיבורו.

עתה בא פלס ומגלה לנו, כי שמעון ז"ק היה רב בנירנברג עד מותו בשנת 1447. הוא עוקב אחר תולדות חייו בפרוטרוט, מתאר את משפחתו וקובע את יחסו לשאר חכמי דורו בכלל ולרביני נירנברג בפרט. רק פרט אחד מסתיר פלס: שרוב החידושים שבמאמרו מבוססים על מה שכתבתי בדיסטציה שלי, עמ' 45–52, שהגיעה לידינו כארבעה חודשים לפני פרסום מאמרו. שם הוכחתי כי שמעון ז"ק הוא מחברו של כתב-יד אוכספורד האמור, וכי הרישומים הארכיוניים מתייחסים אליו; שם גם פרסמתי לראשונה את הקינה על מותו, שהיא המפתח לחשיפת זהותו. בהסתמך על כך קבעתי את המסגרת הכרונולוגית והמשפחתית של חייו ומיקמתי את פעילותו כרב בנירנברג לצד קודמו בתפקיד, ר' זלמן כ"ץ, וכממשיכו.⁸

גם בפרסומי האחרים של פלס לא תמיד ניכרת הקפדה על זכות ראשונים. בשנת תשמ"ה הוציא 'מפעל תורת חכמי אשכנז' לאור את חידושי ר' זליגמן בינג מכתב-יד מונטיפיורי 146, בצירוף מבוא מפרי עטו של פלס.⁹ הוא מבשר בו לקוראי, 'כי מדובר בכתב ידו של המחבר עצמו'. והנה, כבר במאה הקודמת קבע ברלינר את בעלותו של ר' זליגמן על

תיבות. כך, למשל, בפירושו של ר' זלקי משוויינפורט על הסמ"ג (כתב-יד המבורג 205) צוינו שניים מיוצאי חלציו של ר' שמעון בשמותם: זלמן ז"ק ויואל ז"ק. ועיין עוד: L. Zunz, 'Familiennamen', *Hebräische Bibliographie* 10 (1870), pp. 134–135

6 M. Stern, *Die israelitische Bevölkerung der deutschen Städte, III: Nürnberg im Mittelalter* (Unter Mitwirkung von S. Salfeld), Kiel 1894–1896

7 דינן והלכות (לעיל, הערה 5); סדר הגט למהר"י מרגלית (שם). אזכור מסופק נוסף שלו כשואל ממהר"ל הובא בשו"ת החדשות שלו (שם). בחיבורי ציינתי, כי לצד הנימוקים המחייבים זיהוי של שואל זה עם הרב שמעון ז"ק, יש גם נימוק שכנגד, הואיל ובפנייתו מנירנברג יש משום עקיפת סמכותם של שני רבני עירו, יעקב וייל ומהר"ך. היה מקום אפוא לצפות לגערה מנומסת ממהר"ל על כך. פלס דחה התלבטות זו בכך שקבע, כי באותה עת, היינו בשנת 1427, ישב שמעון ז"ק באוסטריה (עמ' פה–פו, הערה 24). לדעתי, אין הוכחה לשיבתו באותה עת באוסטריה, אך אין בכונתי להיכנס לפולמוס עמו על אותם עניינים הנדונים במאמרו שמקורם בחיבורי.

8 שמי נזכר במאמרו של פלס עשרות פעמים, כמעט תמיד לשלילה. רק במקום אחד ומוצנע היטב (בביקורת האנונימית על חיבורי, שכאמור נסתפחה למאמרו של פלס באופן מלאכותי — או שמה הוא מחברה?) נזכרתי לשבח (כמובן ללא ציון עמודים) על זיהוי ר' שמעון ז"ק ככותב כתב-יד הנ"ל. בכך ביקש אולי המחבר לפטור עצמו מפני האשמה על גניבה ספרותית, אך תחת זאת נמצא גונב דעתן של בריות. כך, למשל, העתיק את הקינה הנ"ל וציון את שמי רק לצורך ניגוח קנטרני, בלי להזכיר שהיא נתפרסמה לראשונה בחיבורי. הוא מפנה אל פרסומי של שטרן מארכיון נירנברג כאל מקור שאליו הגיע בכוחות עצמו ומקשרם עם דמותו העלומה של שמעון ז"ק, וגם בכך נטל ממני זכות ראשונים.

9 לעיל, הערה 1.

חיבור זה, ושטיינשניידר עמד על כך, שכתב-היד הוא אוטוגרף.¹⁰ אך זכרם של השניים לא בא על דל שפתותיו של פלס. גם אני דנתי בחיבור זה במאמר מקיף, ואף פרסמתי ממנו קטע בעל עניין רב להיסטוריה החברתית של יהודי גרמניה.¹¹ מובן מאליו, שאף שמי אינו נזכר במבוא. גורל דומה אירע לחשובים ממני: א' קופפר, ד"ש לוינגר, ר' בונפיל, מ' הורוביץ, פ' בטנברג וד' כהן, שמאמריהם או ספריהם צוינו אגב השמטה מכונת של שם מחברם. כאשר לכהן אף הגדיל פלס לעשות, ביוצאו לפולמוס נגדו על שזיהה את מהר"ל כמחבר איגרת עברית, שאותה מצא כהן בארכיונו של קונרד מוינסברג.¹² הצעותיו של פלס לפתרון זהות מחבר האיגרת הן מוטעות,¹³ אך לא בכך העניין, כי אם בשיטותיו להתפלמס עם זולתו בלא לנקוב בשמו (כהן מכונה בסתמא 'מפרסם האיגרת'). בשיטה זו אחז גם במאמרו הנזכר ב'מוריה': גם כאן חסך מקוראיו את ההתוודעות לשמותם של החוקרים מ' ברויאר (הערות 79, 87), א' דוד (הערה 79), ר' דינרי (שם) ומ' טוך (הערה 94).

דרכו של פלס בטשטוש זכויות יוצרים של חוקרים באה עוד לידי ביטוי מובהק במבואו הנזכר לעיל, הערה 83. הוא מדווח שם על תגלית ביבליוגרפית חשובה, שנתגלתה לא מכבר: זיהוי קיצור המרדכי של ר' שמשון מדורין. המחבר חי באמצע המאה הארבע-עשרה בגרמניה, ובחיבורו הביא מרשמי ביקורו בארץ-ישראל ומדברי חכמי דורו באשכנז, שיריעותיו עליהם מצומצמות ביותר. פלס מציין בצדק, כי 'עד הזמן האחרון היה קיומו של חיבור (ומחבר) כזה מוטל בספק'. כיצד אפוא נודע ברבים? על כך מספר פלס: 'בשנים האחרונות נודע (בין העוסקים בתקופה זו) כי כת"י מ"ס 38502 הוא קיצור המרדכי של ר' שמשון'. לכן מוסיף פלס את המשפט הבא: 'בשנה האחרונה פרסם א. ריינר מאמר מקיף ומעניין (בין אשכנז לירושלים, שלם כרך ד עמ' 27 ואילך) ובו דיון על מחבר הקיצור ועל חיבוריו (ההדגשות — שלי). במלים אחרות: החידוש הביבליוגרפי שבזיהוי כתב-היד (היכל שלמה ג 47) הוא אליבא דפלס הפקר, שהיה ידוע 'בשנים האחרונות' לכל, מן המפורסמות 'בין העוסקים בתקופה זו'. א' ריינר מוצג כאן כמי שבמאמרו 'המקיף והמעניין' אך סיכם 'בשנה האחרונה' את הידוע משכבר לעושים במלאכה. דברים אלו אינם נכונים. עניינו של כתב-יד זה זהות מחברו נודעו ברבים רק אחרי מחקרו של א' ריינר, שעליו הירצה לראשונה בכנס חוקרים בידי בן צבי באביב 1978 ושהתפרסם אחר כך במאמרו.

הקורא רשאי לתמוה, מה לו ולהקפדה זו על זכות ראשונים ועל אתיקה בפרסום. אלא שמסתבר, כי זדונות אלו שבפרסום סלקטיבי הופכות לעתים גם לשגגות של פרסום מרושל, העושה בחומר כבתוך שלו. המהדורה הנזכרת של חידושי ר' זליגמן מבוססת, כאמור, על כתב-יד אחד ויחיד. למרות זאת סדר העניינים שלפני נדפסו הדברים במהדורה שלפניו אינו תואם כלל את המקור. זאת ועוד: המקור מחזיק מאה ושישים דף, ואילו המהדירים עצמם מציינים, כי 'ההלכות שלפנינו תופסות כ-90 דף בלבד'. הקורא אינו זוכה להסבר, מה אירע להם לשבעים הדפים הנותרים: האין הם קריאים? האם המהדירים לא מצאו ראויים להתפרסם? או שמא עתידים הם לראות אור בכרך השני של חידושי ר' זליגמן, שהופעתו מובטחת? בשום מקום במבוא לא צוין, כי לחיבורו האוטוגרפי של ר' זליגמן יש חלק נוסף בכתב-יד אוכספורד, קטלוג גויבאואר מס' 973, עובדה הידועה היטב למהדירים, אך מסיבות השמורות עמם העדיפו להצניעה. גם המבוא הביוגרפי של המחבר אינו עושה חסד לא עמו ולא עם הקורא. ר' זליגמן זוכה למשיחה עבה של ציטטות מליציות ותוארי כבוד: 'משיח ה' וגאון, ריש גלותא... אביר הרועים, נשיא נשיאי הלוי' וכיוצא באלו, ואילו פועלו המפורסם ביותר אינו נזכר כלל: יוזמתו לכנס בעירו בינג ועד רבנים, שהוא יעמוד בראשו. במעשה זה עורר עליו ר' זליגמן ביקורת חריפה מצד החשובים שברבני הדור. פרשה זו היא מרכזית הן בתולדות חייו של חכם זה הן בתולדות רבנות אשכנז בכללותה, והיא נדונה על ידי כל חוקרי התקופה. האם הושמטה בשל צנזורה פנימית של עורכי 'מפעל

10 של שטיינשניידר הובאו שם, עמ' 85–86. A. Berliner, 'Seligmann Bing Oppenheim', *Hebräische Bibliographie* 9 (1869), pp. 81–86; השלמותיו של שטיינשניידר הובאו שם, עמ' 85–86.

11 תקנות נגד ריבוי גירושין בגרמניה במאה ה"ט", ציון מז (תשמ"ג), עמ' 177–215.

12 איגרת מקורית של מהר"ל על גזירות סאבויה וכו', ציון מד (תש"ט), עמ' 173–189.

13 מחבר האיגרת הוא ר' יעקב גלנהאוזן, אחיינו של מהר"ל ורבה של אוגסבורג בין השנים 1412–1428 (כפי שהוכחתי בחיבורי הנ"ל, עמ' 223–229).

'מוריה' וכמה מפרסומי 'מפעל תורת חכמי אשכנז'. אצטט כאן מתוך ההקדמה לחיבורי את הקטע שאליו רמזו המבקרים, מבלי שמסרו את תוכנו:

לא כאן המקום להעריך הערכה מקיפה את תרומתו של מפעל זה, שהחייב שבו בודאי מרובה על השלילה. אסתפק כאן רק בהערה כללית אחת, הנוגעת לעניינים שבאחיקה ספרותית, היינו להעלמה מכוונת או מקרית של מקורות מידע בכמה מפרסומי המכון. כמה העלמות נוכחות לבטח מרשלנות גרידא. כך, למשל, מתפרסמת במוריה ו גליון ב-ד (תשל"ו), עמ' י-יד קבוצת תשובות ללא ציון כתב-היד שממנו נעחקו (והוא כ"י אוכספורד 820, דף 9 ואילך). במקרים אחרים מתקבל הרושם, שמסתתרת כוונה מאחורי העלמות אלו. בהקדמה לספר היריעה (מוריה ו גליון ד-ה [תשל"ז], עמ' ב-ג) נתבשרנו, כי 'עלה בידי חברי המכון לגלות את ספר היריעה כולו (כ"י אנסבך 137 דף ר"א וע"פ כ"י אחרים)'. אלא שההעתקה המוגשת שם לקורא לא נעשתה על-פי כ"י אנסבך, שהקריאה בו כמעט ואינה אפשרית, אלא דווקא על-פי אחד מאותם 'כתבי יד אחרים', הלוא הוא כ"י אוכספורד 803. מגמתית היא גם העלמת מקורות, כאשר מדובר במידע חשוב מחוקרים שאינם נמנים על חוגיהם של 'בני תורה'.

החתום על שני מאמרים אלו ב'מוריה' הוא י' בוקסבוים, עובדה שנמנעתי מלציין בחיבורי משום כבודו. בוקסבוים לא טרח כלל לסתור את האשמותי. תחת זאת גייס את חבר עובדיו לתכלית אחת: לבחון את חיבורי בזכותית מגדלת (ועל כך ראויים הם להערכה) מתוך כוונה להצביע על כל טעות אמיתית או מדומה וכדי להוכיח, שגם אני עצמי לוקה בכיכול במומם וכאילו העלמתי במתכוון מקורות ומידע מהקורא. את רשימתם חתמו המבקרים בהבעת צער על 'העלמה מכוונת או מקרית של מקורות מידע' בחיבורי, תלונה המהווה ציטטה ישירה ומכוונת מתוך דברי הביקורת שלי המצוטטים לעיל על מפעלם!

אלא שכל הפוסל — במומו פוסל: המגיע והאינטרס להעלים מידע 'שאלו' מחוקרים ומכמות שאינם נמנים עם חוגיהם של 'בני תורה' הוא שלהם בלבד, לא שלי. להיפך: בדברי השבח שבוקסבוים, עורך 'מוריה', העטיר באותה חוברת (!) על 'מפעל תורת חכמי אשכנז', שהוא מנהלו, לא היסט להתהדר בכך, כי 'בשתי העבודות (=של דינר' ושל) מוצאים את ביטויים בצורה משמעותית ספרי "מפעל תורת חכמי אשכנז" ופרסומיו, והם מצוטטים ומובאים באופן קבוע בכל פרק ופרק, ומחבריהם מציגים ומדגישים זאת בהקדמותיהם' (לעיל, הערה 2), עמ' ד — ההדגשה שלי). ידאילו נא אפוא שלא לאחז את החבל בשני קצותיו: גם להאשימי בהעלמת מקורות וגם להתהדר בריבוי ההפניות בחיבורי לפרסומי המפעל דווקא. בוקסבוים מצטט מחיבורי רק את הקטעים המחמיאים לו ולמפעלו (שם, עמ' ה), ואילו את דברי הביקורת העלים.

מן האמור לעיל ברור, שדברי הביקורת עלי לא נבעו ממקור טהור. אילו ביקשו המבקרים אך להעמידני על טעויותי האמיתיות, שלרבות מהן כלל לא שמו לב (בכללן כמה ענייני הלכה מובהקים!), הייתי מתברך ומתכבד בכך. אך מבקרי ביקשו נקמה, ולשם כך הוציאו מהקשרן שגיאות שוליות, נטפלו לטעויות מדומות, הפליגו בפלפולים רחוקים על טעויות דפוס שקופות, סילפו את דברי ואף לא משכו ידם מטענות מגוחכות בתכלית. למותר הוא להלאות כאן את הקורא בפולמוס על פרטים מיקרוסקופיים, כגון אם נולד ר' הירץ אלדנדרף בשנת 1451/2 או כבר בשנת 1450/1, או אם גר י' יעקב וייל בנירנברג עד תחילת ניסן 1429 או עד לאמצעו של אותו חודש, כשבספרות המחקר מקובל היה עד העת האחרונה לחשוב, שאם בכלל ישב ר' יעקב וייל בנירנברג (והיו שערערו על כך) היה זה עד שנת 1412. עדיף להחריש גם לנוח תלונות מן הסוג הבא:

עולה על כולם [!] היא הפיכת הספק (י. [=יובל] עמ' 32) "ייתכן שהיה זה לרגל חתונתו (של מהר"י)... שמהר"ל החיר לו להושיב ישיבה" — תאריך שי. עצמו מפקפק בו (שם, הע' 6) — לידעיה החלטית, אליה נרמו במלה "כאמור" (י. עמ' 38): "בשנת 1417 גופה נתן כאמור מהר"ל לר' יעקב וייל רשות לפתוח ישיבה..." (עמ' ג).

י' דינר, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים 1984.

תורת חכמי אשכנז, שבמקום להעמיד את דמותו של חכם זה באור היסטורי אמיתי, עטפה במסך של תארי כבוד, כראוי לו כביכול למי שחיבורו רואה אור במפעל תורני?

במאמר אחר שפרסם פלס ב'מוריה'¹⁴ היפנה את הקורא לקובץ תעודות מארכיון קלן, שפורסם בספר שהוא קורא לו: Cölner Geschichtsquellen. ספר בשם זה אינו קיים. הכוונה היא לספרו של L. Ennen, Quellen zur Geschichte der Stadt Köln, V, Köln 1875. את השם המדויק מצא פלס בספרו של בריש על תולדות יהודי קלן,¹⁵ שנקט בו בתור קיצור ביבליוגרפי פנימי שלו.

באותו מאמר התפלמס פלס עם פרשנות שהציע מ' בראנן, מחשובי חוקרי התקופה, לכינויו של ר' מנחם ציון 'מלא דבר'. בראנן גרס, שזהו תרגומה העברי של עיר מוצאו של ר' מנחם, שפייר, ששמה הלאטיני היה Nemetum. פלס דחה את דברי בראנן, אף על פי שהודה, כי לא קראם במקורם, הואיל ולא מצא היכן נתפרסמו. דברי בראנן הובאו באחד מספרי היען הבסיסיים ביותר: הערך 'שפייר' בגרמניה יודאיקה, א, עמ' 346, הערה 1. לפנינו אפוא סגנון כתיבה בעל יומרה היסטורית מדעית. אמנם, מחקר היסטורי אינו נחלתם הבלעדית של אנשי אקדמיה, ושערי האוטורידיקטיקה לא ננעלו. פלס יכול היה לפלס את דרכו במחקר ולכבוש לעצמו מקום של כבוד, אילו רק התרחק משיטות עבודה אלו.

[ב]

שיטות אלו, שזכו לחסותו של מפעל פרסומים נכבד, יכולות היו להישאר בגדר קרירת הנלחש מפה לאוזן, אילו הסתפקו מנהלי המפעל בכתור תורה. אולם לביקורת על חיבורי היתה מטרה שונה: להוכיח בריבים את עליבותו של מחקר היסטורי ולהכפישו בריבים.

עצם פרסום ביקורת על דיסרטציה, שאינה חיבור המופץ בריבים, הוא מעשה בלתי מקובל, שיש בו טעם לפגם, הואיל והקורא לומד על מושא הביקורת מפי המבקרים בלבד, ואין בידו האפשרות לבדוק את הדברים במקורם. מבקרי אכן נצלו לרעה עובדה זו, ועשו ערוותם לעדות שאינה ניתנת להזמה.

מה הגיע אפוא את עורך העתון, י' בוקסבוים, לצאת מגדרו ולפרסם ביקורת על מחקר היסטורי חסר תפוצה ולחרוג בכך מנפוח התורני של העיתון, ששימש עד עתה במה שכולה קודש לדברי תורה? מדוע הסתכן בהחרפת יחסם העוין בלאו הכי של כמה מהחוגים החרדיים למפעליו הספרותיים?¹⁶ המבקרים האנונימיים הסתירו את זהותם, בחתומם על רשימתם בשם הסתמי 'מפעל תורת חכמי אשכנז'. לפנינו מקרה יוצא דופן, שמפעל שלם קם בריבים על אדם פרטי בפרסום ביקורת. מה הביאם לכך?

התשובה לכך נעוצה בנושאה של הדיסרטציה האמורה: 'רבינים ורבנות בגרמניה 1350–1500'. בנוסף להיותו עורך 'מוריה' בוקסבוים הוא גם מנהלו של 'מפעל תורת חכמי אשכנז', השוקד, כאמור, גם על ההדרתם של ספרי הלכה מאותן שנים ממש. אלא שלא רק קנאת בר מיצרא היא שגרמה. כך עולה במפורש מדברי הפתיחה של הביקורת:

מובנת מאליה רגישותו של המחבר לתופעה של העלמת מקורות (י. [=יובל] עמ' 6, הע' 9), ואך חבל שעבודה כה עשירה במקורות לוקה בעצמה בחסרון דומה, וזאת בכמה אופנים....

ולכן מוקדשת הביקורת כולה, היינו להוכיח, שבניגוד ל'רגישות' המוצהרת על העלמת מקורות, לוקה חיבורי שלי במום זה עצמו. אלא שהמבקרים לא טרחו לפרש לקוראיהם, איזו 'רגישות' גיליתי וכלפי מי? הם הסתפקו בציון מראה המקום לכך בחיבורי, שכאמור אינו בהשג ידם של קוראיהם. ל'רגישות' על העלמת מקורות, שהיתה כל כך 'מובנת מאליה' למבקרים, היתה כתובת אחת ויחידה: כתב-העת

14 י' פלס, 'רבינו מנחם ציון ("הצינו")', מוריה יא, ה-1 (תשמ"ב), עמ' ט-טו.

15 G. Brisch, Geschichte der Juden in Köln und Umgebung, I-II, Köln 1879.

16 ראה: ח' באר, 'מוריה האור' — אנטומיה של פולמוס, במדורו: 'מזכרונותיה של תולעת ספרים', דבר השבוע, פברואר 1985.

לסוג זה שייכת גם התלונה, על שבציון הסיגנטורות של כתיב־היד שאליהם הפניתי לא ציינתי את מספר הסרט במכון לתצלומי כתיב־יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. רגישותם האבירית ממש של המבקרים לכבודו של המכון מעוררת השתאות. אלא ש־noblesse oblige: באותה חוברת ממש (עמ' ו-יג) הניח עורך 'מוריה' בעצמו לפרסם את 'הילכות חנוכה לרבינו מהר"ך' (שמחברן, לאמיתו של דבר, הוא מיועדנו שמעון ז"ק, והן נעתקו מחיבורו האמור!) כלי שצוין מספר הסרט במכון.

דוגמה לביקורת בלתי הוגנת היא כותרת המשנה, המאשימה אותי ב'השמטת ציוני מקורות'. המקרה האחד והיחיד המובא להוכחתה הוא, כי פעם אחת (בעמ' 235) הפניתי לספר האגור, ולא ציינתי את מספר הסימן, זאת בדיון הכולל עשרות הפניות לספר זה, שבכולן צוין מספר הסימן. חיבורי מחזיק כ־1,500 הערות שוליים ואלפי הפניות ביבליוגרפיות, ונפלו בו כמובן גם שגיאות דפוס. האם בכך הסתכם שללם של המבקרים?

כותרת משנה אחרת מכריזה על 'הבאת קביעות הסטוריות ללא כל מקור', והקורא עומד משתומם לנוכח קלישות של שתי ההוכחות שהעלו המבקרים בחכתם. הראשונה עוסקת בזיהוי אדם ששמו משה מולין, הנזכר ב'סדר הגט' לר' יעקב מרגלית, עם בן מהר"ל (בחיבורי, עמ' 235), וזיהוי שהמבקרים ערערו עליו בצדק, אלא שטעו בתלונתם על שלא ציינתי מקור לכך: אותו מראה המקום המובא על ידם נרשם על ידי שם בהערה. עוד הואשמתני, שהעלמתי את המקור לקביעתי, כי יעקב וייל נפטר לפני חורף 1454/5 (עמ' 212). אלא שההנמקה לכך מובאת שם מיניה וביה. זאת ועוד, אילו היו טורחים לעיין במאמרי (הנזכר שם בהערה) ובדברי גרן המצוינים בו, היו מוצאים סיבה נוספת לקביעתי זו. עוד הואשמתני בגניבות ספרותיות משני חוקרים: שטרן ושפיצר. הגניבה המיוחסת לי משטרן היא הערת (עמ' 18), כי יש סתירה ברישומי הארכיון בנירנברג ביחס לשם אשתו של מהר"ך. המבקרים טוענים, שלא ציינתי, כי שטרן העיר על כך לפני. הם משלימים אפוא את שכביכול החסרתי, ומפנים לאותו מראה המקום, שרשמתי אני על אחר: שטרן, נירנברג, עמ' 52. ובכלל, היעלה בדעתו של אדם בר־דעת, המפנה בחיבורו מאות פעמים לספרי שטרן, לגנוב ממנו דווקא ידיעה טריוויאלית על טעות ברישום ארכיוני בנוגע לפלונית אחת?

עניינה של הגניבה המיוחסת לי משפיצר מורכב יותר. מצד אחד הואשמתני על שאימצתי 'את זיהויו של ר"ש שפיצר (ללא הזכרתו)', אך בהמשך המשפט נאמר, כי 'בפניות' החלתי וזיהו זה על ר' אהרן הקדוש ושלא כדעת שפיצר, וכך הפכתי את הזיהוי של איסרליין ל...אח ואחות: יואילו המבקרים לבחור באחת משתיים: או שאימצתי את דברי שפיצר והעלמתי דבריו, או שב'פניות' העזתי שלא לאמץ את זיהויו.

הדברים מחייטים לר' אהרן בן חישל הנזכר בספר הלכות ומנהגי מהר"ש (לעיל, הערה 1), סימן תכא. לדעתי, החכם הנזכר שם הוא ר' אהרן הקדוש בלומלין, שלא כדעת שפיצר. ממילא לא אימצתי את זיהויו, כי אם חלקתי עליו. לעצם העניין: פריימאנן סבר, שר' אהרן בלומלין היה אחי אימו של איסרליין, ואילו אני הצבעתי (בעמ' 60), כי הלה היה אחי אביו. האסמכתא לכך לא היתה דברי שפיצר על אחר, כי אם חומר ארכיוני שהתפרסם זה מקרוב בגרמניה יודאיקה, ג (שם, הערה 21). שפיצר נמנע מלזהות את מהר"ר אהרן בן מהר"ר חישל עם ר' אהרן בלומלין, כנראה מפני שהחזיק בדעת פריימאנן. אין להלך עליו על כך, שכן מידע ארכיוני זה לא עמד לפניו. אילו בררו המבקרים את פרטיו של מידע זה, היו מגלים, כי לא 'העתקה פזיזה' של דברי שפיצר עמדה מאחורי ניסוחי, אלא דווקא הרצון שלא להיכנס לפולמוס מיותר עם דעה, שהתבססה על מידע חלקי. וכך קרה, שדווקא הקפדתי שלא לפגוע בכבודו של אדם, הפכה בידי המבקרים לחרב פיפיות נגדי.

בפרט אחד צדקו: למסקנה כי קרבת המשפחה בין אהרן בלומלין לבין איסרליין היתה דרך האב דווקא ולא דרך האם הגעתי בהגהות האחרונות של חיבורי. הדברים תוקנו בפסקה הדנה במשפחתו של בלומלין, ונשמט ממני מקום אחר, שבו נותרו הדברים אליבא דפריימאנן. חובתם של המבקרים היתה להצביע על אי־התאמה זו ולתקנה: אם כתוב פעם אחת שפלוני הוא דודו של אלמוני דרך אמו ופעם שהוא דודו דרך אביו, ברור שלפנינו טעות. אך מכאן ועד הקביעה, כאילו הפכתי את הזיהוי של איסרליין לאח ואחות — רחוקה הדרך.

כותרת משנה נוספת מכריזה על 'הבאת דברים בשם מקור מסויים — והם אינם שם'. חמישה מקרים מציינים המבקרים להוכחתה — בארבעה מהם אין ממש. אפתח במקרה, שבו אכן טעיתי: קבעתי שר' משה מינץ התיישב בפון כבר לפני שנת 1474 בהסתמך על טופס גט שנחן, לדעת, בפון (עמ' 218). כך סברתי, מפני שבין שלושת

הריינים נזכר ר' משה גורנברג, שמחומר ארכיוני (שם, הערה 50) עולה, כי ישב בפון כבר בשנת 1470. המבקרים טוענים נגדי, שגט זה ניתן בנירנברג. הצדק עמם והנני מודה להם על חיקן זה.

כל שאר הטענות נגדי בעניין זה אין להן על מה לסמוך: אחת מהן נובעת מייחוס שגוי של דעה שכלל לא גרסתי.¹⁸ במקרה שני הואשמתני על שבתרגומי לעברית (עמ' 28) של תעודה ארכיונית שפרסם שטרן השמטתי נקודה! טענה זו משעשעת. כל מי שראה מסמך ארכיוני מקורי מימי הביניים יודע, שסימני הפיסוק הם כמובן תוספותיו של המהדיר. טענה אחרת: יחסתי לדינרי דברים שהוא לא אמרם, שהרי הוא עצמו כותב להיפך במקום אחר. העניין הנדון שם הוא זהות מחברם של סימנים לח—מה בחיבורו של איסרליין, פסקים וכתבים. הערתי (עמ' 41, הערה 122), כי הדברים לא נכתבו על ידי איסרליין אלא בידי תלמידו, שלא כפי שמשמע מדברי דינרי (לעיל, הערה 17), עמ' 307. באותה הערה הוספתי כך: 'לעומת זאת צוין דינרי עצמו קודם לכן (עמ' 299–300), כי סימן מה שכפוי־כ נכתב ע"י תלמידו של איסרליין'. המבקרים מבקשים לסתור דברי, ומפנים את הקורא אל מראה מקום זה עצמו כדי להוכיח, שדינרי סבר אף הוא שהסימן נכתב בידי תלמיד איסרליין, דבר שצוין כאמור במפורש על ידי. ולעצם העניין: לא באתי לחדש שם כלום, והדברים מחוורים מאליהם לכל קורא בסימנים אלו בפסקים וכתבים. גם דינרי היה ער לכך, אך בדבריו בעמ' 307 לא דק בלשונו, שגגה שבאתי לתקנה אגב אורחא. מסופק אני, אם זקוק דינרי לחיפוי שכזה על טעות שבהיסח הדעת, אך גם כבר הורידונו לוותות שכאלה, ראוי היה למבקרים לכל הפחות להפנות את קוראיהם אל אותו מקום בחיבורו של דינרי, שבעטיו הואשמתני בייחוס דברים שהוא לא אמרם! יטלו נא קורה שבין עיניהם.

בחיבורי, עמ' 58, ייחסתי לבריארא את הדעה, 'כי התואר מנהיג הוכנס לשימוש לראשונה על ידי ר' איסרליין'. ייחוס זה מוצג בידי המבקרים כ'חסר שחר': 'בריארא לא אמר זאת'! הכצעקתה! הבה נביא אפוא את לשון בריארא עצמו: 'התואר מנהיג הוזכר לראשונה בחיבורותיו של ר' ישראל איסרליין'.¹⁹

זאת ועוד: המבקרים מבקשים להוכיח מתוך דברי בריארא עצמו על אחר, כאילו אין זו דעתו: 'הציטוט המובא אצלו בהע' 3 הוא ראיה לסתור, שכן כבר מהר"ש [=שלום גנוישט, נפטר 1415 בקירוב] מצוטט כמי שהשתמש בתואר זה'. אך המבקרים לא הבינו לא את טענת בריארא וממילא לא את טענתי, הוזהר בעניין זה עמו. לדעתו, מהר"ש אינו 'מצוטט כמי שהשתמש בתואר זה': איסרליין הוא שהשתמש במונח, כשהוא מספר על מהר"ש. וכפי שנסחתי את הדברים באותו מקום: 'תואר זה הוא אנכרוניזם מקולמוסו של ר' איסרליין'.

לשאלת השימוש בתואר 'מנהיג' בהוראה של רב העיר נזקק גם פלס במאמרו (הערה 79). הוא ביקש להוכיח, כי התואר מצוי בשני מקורות אשכנזיים מהמאה השלוש־עשרה, בניגוד לדעת בריארא, שקבע כאמור את ראשית השימוש בו לאמצע המאה החמש־עשרה. הראשון שבהם הוא הגהות מיימוניות, קושטא רס"ט, הלכות אבל, פרק יד, והשני פורסם לאחרונה על ידי א' דוד מכתב־יד ירושלים.²⁰ והנה, במקור השני לא נזכר כלל התואר 'מנהיג' במשמעות שפלס דימה למצוא. וזה לשון הדברים:

...ולאחר ימינן הביאו הרוג למנצא וציוה מנרין הר"ר יצחק בר מאיר מדורא שהיה מנהיג להלביש תכריכין על בגדיי.

המלה 'מנהיג' אינה, כמובן, תוארו של ר' יצחק אלא פועל: ר' יצחק הורה לנהוג, שילבישו את ההרוג בתכריכין. טעות זו בהבנת הכתוב מעמידה בספק גם את ההוכחה מהמקור הראשון, המהווה מקבילה לשני. היחס ביניהם ברור: הנוסח

18 כאילו בפסקים וכתבים לר' ישראל איסרליין, סימן רטז נזכרה קרבת משפחה של 'שני בשלישי' בין ר' אהרן בלומלין לבין ר' יודיל, בנו של ר' שלום גנוישט. לאמיתו של דבר ציינתי, שהיתה קרבת משפחה בין ר' אהרן לבין איסרליין (עמ' 61, הערה 30), ובהסתמך על החיבור הנ"ל הערתי עוד, שאיסרליין מציידו היה גם קרובו של ר' שלום גנוישט. על כך כתבתי שם: 'היתה ביניהם קרבה של "שני בשלישי"', היינו שהקרבה היתה בין איסרליין לבין ר' שלום, לא כמיוחס לי.

19 מ' בריארא, 'מעמד הרבנות בהנהגתן של קהילות אשכנז במאה ה־ט"ז', ציון מא (תשל"ז), עמ' 48.
20 א' דוד, 'פרעות ביהודי צרפת בעת מסע הרועים של שנת י"א (1251)', תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 251–257; הנ"ל, 'עוד לעניין גזירת הרועים של שנת י"א (1251)', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 619–620.

שבכתב־יד ירושלים הוא מקורי יותר, ואילו בהגהות מיימוניות נמסרה פרפרזה בלבד, כפי שמתחוויר מהעמדת שני הקטעים זה מול זה:

הגהות מיימוניות	כתב־יד ירושלים
מעשה (התם) [היה] בימי רבינו אפרים ב"ר נתן מרוטנבורג, שהיה מנהיג במגנצא, והביאו הרוג בנו ובקשו קרוביו לחלוץ מנעליו ומחה בהן מלעשות בו שום דבר, אך כאשר נמצא כן אמר שיקברוהו בלא תכריכן.	הח"ר אלעזר שאל לה"ר ידידיה [משפירא היאך קוברינם] הרוגינם] בלא תכריכן בבגדיו או להלביש תכריכן על בגדיו.
וכן הרוג אחד הובא במגנצא לקבורו וקצנתם רצו לחלוץ מנעליו, ולא הניחין מורי הרב ר' אפרים מוירצבורק וצ"ל, וצויה לקבורו כמו שנמצא.	כי הרוג אחד הובא במגנצא לקבורו וקצנתם רצו לחלוץ מנעליו, ולא הניחין מורי הרב ר' אפרים מוירצבורק וצ"ל, וצויה לקבורו כמו שנמצא.
ושוב ראיתי, שהרב ר' יצחק מדורא צוה להלביש בתכריכין להרוג אחד על בגדיו...	ולאחר ימים] הביאו הרוג למגנצא וצויה מונחין הר"ר יצחק בר מאיר מדורא שהיה מנהיג להלביש תכריכין על בגדיו...

מקוריותו של הנוסח שבכתב־יד ירושלים ניכרת בפרטים הרבה: רק בו צוין שם השואל וצוטטה תשובתו המקורית של ר' ידידיה, בעוד שבנוסח שבהגהות מיימוניות נמסרה תמציתה בלבד והושמטו טיעוניה ההלכיים. כבר דוד הרגיש, כי נוסח כתב־יד ירושלים עדיין גם מבחינת העובדות ההיסטוריות שבו, בכך שהוא יורע לציין את המקום שבו נקטלו קל"ט נפשות בגזירת הרועים של שנת 1251: ביישוב סמוך לדיזין.²¹ גם שמו של ר' יחיאל הובא בנוסח זה בכינויו הצרפתי, השגור פחות: מון שירא ויוש (mon sir Vives). היותו של הנוסח שבהגהות מיימוניות נוסח משני, אולי מהמאה השש־עשרה, מעמידה בספק רב, אם מותר ללמוד ממנו משהו על הוראת התואר 'מנהיג' במאה השלוש־עשרה. זאת ועוד, כינויו של ר' אפרים ב"ר נתן מרוטנבורג כ'מנהיג' בנוסח הראשון מוסב בנוסח השני, המקורי יותר, על ר' יצחק מדורא, ושם נטולה המלה, כאמור, כל משמעות טרמינולוגית. אפשר שהמלים 'שהיה מנהיג במגנצא' הן אינטרפולציה מאוחרת, שנועדה להסביר כיצד הורה ר' אפרים מרוטנבורג (או מוירצבורג) — במינין. את התוספת הזו נטל המספר מהמקרה שאירע במינין לר' יצחק מדורא, כמובא בכתב־יד ירושלים, ולפיכך לא חזר על המשפט 'שהיה מנהיג', כשסיפר בעצמו על מקרהו של ר' יצחק מדורא.

כמובן, לא בכל דבריהם שגו המבקרים: בעמ' 230, סוף הערה 2 כתבתי על שמעון ס"ל, אחי מהרי"ל: 'משו"ת

מהרי"ב סימן טו עולה, כי שמעון ס"ל התחתן בחיי אביו (=לפני 1387) ובנוכחותו, היינו במינין'. בכך ביקשתי להסביר את כינויו ברשימת משלמי המס באוגסבורג משנת 1389 'Symon von Mentz'. המבקרים הביאו הוכחה יפה (ממנהגי מהרי"ל, הלכות ט' באב), כי מה"ר שמעון שחתונתו נזכרת בשו"ת מהרי"ב לא היה אחי מהרי"ל אלא בנו (השניים נשאו שם זהה). אך במקום להסתפק בתיקון עניין זה, עשו אותו המבקרים בניין אב המלמד על כל עבודתי: 'פרשנות ואף תיקוני גירסה — שי. אפילו אינו רומז להם...', 'אין הוא מספר לקורא כי...', 'אין הוא מציע לשיפוט הקורא את האפשרות לתקן' — האשמות שהן על גבול הדימוגיה.

כללו של דבר: ביקורת־חד־צדדית זו לא נתכונה להציג באופן מאוזן וענייני את חיבורי. כל עוקצה גויס למטרה אחת ויחידה: לנגח, לקנטר ולטפול עלי האשמת שווא של העלמת מקורות. פרסומה של ביקורת מעין זו והבלעתה בהערת שוליים אנונימית בתוך מאמרו של פלס — אשר נטל בו מלוא חופניים מחיבורי שלי — אינם מקרה, כי אם תוצאה של שיקול דעת מדוקדק. 'ביקורת' זו, מקומה לא יכירנה בין אנשי מדע, אף לא בין בני תורה.

'מפעל תורת חכמי אשכנז' רשאי להתברך בשימוש הרב שעשיתי ושעשו אחרים בפרסומי. על פריצת הדרך בתחומיה של ההיסטוריה החברתית והתרבותית של יהודי גרמניה במוצאי ימי הביניים, שנתאפשרה גם בזכות פרסומי מפעל זה, יעידו שלושת כרכי גרמניה יודאיקה, ג, שהראשון ביניהם ראה אור זה מקרוב. חבל אפוא, שמנהלי המפעל מוכנים לשמוע רק דברי שבח, אך יצאו מגדרם לנוכח ביקורת צנועה ועניינית.

לסיים, הנני מבקש להביא בפני הקוראים ידיעה חדשה, שלעומת תיקוני הסרק שנסקרו לעיל יש בה אכן כרי לשנות כמה מהנחות היסוד שלעליהן ביססתי בחיבורי את תיאור מפנה המאה הארבע־עשרה. בספרות המחקר מקובל לקבוע את לידת מהרי"ל בין השנים 1350–1360.²² בהתאם לכך נקבע, כי פרק הזמן שבו שהה באוסטריה לשם לימודיו אצל גדולי חכמיה (שלום גוישטט ואחרים) היה בשנות השבעים והשמונים של המאה הארבע־עשרה. היו אף שגרסו, כי עם מות אביו, ר' משה מולין, בשנת 1387 'ירש' מהרי"ל את כס רבנותו במינין. כרונולוגיה זו היתה מקובלת עלי בעיקרה, והיא הכתיבה לי לא במעט את נסיונותי לשחזר מהלכים רבים בחולדות התקופה ובתולדות אישיה, שידעותינו עליהם מצומצמות ביותר.

והנה, באחד מכתבי־יד של מנהגי מהרי"ל מצויה ידיעה המפריכה כליל כרונולוגיה זו. יש בה עדות ישירה של בן מהרי"ל, ר' שמעון סג"ל, כי מהרי"ל נולד בשנת 1375 וכי בעת מות אביו היה כבן שתיים־עשרה בלבד. וזה לשונו: 'בנו מה"ר שמעון בתי, ידידו כשנפטר זקינו ז"ל לעולמו עדיין לא הי' אביו ז"ל בן י"ב שנה'.²³ את לימודיו של מהרי"ל באוסטריה וכן את ראשית רבנותו במינין יש לאחר מעתה בכעשרים שנה על כל המסקנות הנובעות מכך.²⁴

21 בידיעה אחרת על גזירת הרועים, המובאת ב'קונדרס מספר מאורעות מלכי אדום' שנדפס בסוף שבט יהודה, מסופר על 'גזרה רעה על עיר בוניילאש', ובסליחה של שלמה בן יוסף מדובר 'על קרושי בנוי' (בנוסח אחר: באנויש) ועל שריפת תורתינו' (הובא על ידי דוד, במאמרו בתרביץ מו, שם). פראוור הציע לזהות את בוניילאש עם Orléans (תולדות ממלכת הצלבנים, ב, 'ירושלים תשל"א, עמ' 324, הערה 39), ואילו דוד חשב לזהותה עם Bourges. הצעה זו נדחתה לאחרונה בידי 'שצמילר', 'כרונוגרפיה פרויבנסאלית בקונדרסו האבוד של שם טוב שאנצולר', דברי האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות נב (1985), עמ' 52–53. לדעת שצמילר, המקום שאליו מכוונות שתי ידיעות אלו היא העיירה Bonnieux הסמוכה למרסיי. שלושת נסיונות אלו לזהות את בוניילאש כמקום שבו התרחשו פרעות ביהודים בזמן גזירת הרועים של שנת 1251 חיפשו אותה ללא קשר למסופר על הריגת 139 יהודים ביישוב סמוך לדיזין. ואולם הריגתם של יהודים כה רבים אינה מאורע של מה בכך אף לא בימי הביניים, ויש מקום לשער, כי גזירת בוניילאש וההרג ליד דיזין — מאורע אחד הם. והנה, כארבעים ק"מ מצפון־מערב לדיזין שוכנת העיירה Baigneux-les-Juifs, שתעתיק שמה מתאים היטב לבוניילאש (או לבנויש). ושמה על שום אותו מאורע נוספה לעיירה זו הסימית ?les-juifs ומכל מקום הוכחה לקיומה של קהילה יהודית במקום אין כאן: ממקור זה מחוור, כי ההרוגים הובאו לקבורה בדיזין בלחץ קרוביהם וכי לא נקברו במקום הריגתם, אף על פי שמת מצווה קונה מקומו. במקום לא היה אפוא בית קברות יהודי, וממספרם הניכר של הנספים אפשר לשער, כי הללו לא היו מתושבי המקום. על ההרוגים אלה עיין עתה: G. Nahon, *Inscriptions hébraïques et juives de France médiévale*, Paris 1986, p. 269

22 שטרן (לעיל, הערה 6), כך ה: רגנשבורג, עמ' 153–163; י"י גרינוולד, מהרי"ל חמנו, ניו יורק תש"ד, עמ' 15–12; א' קופפר, 'יעקב מולין', האנציקלופדיה העברית, יט, 'ירושלים תשכ"ח, עמ' 1015–1016.

23 כתב־יד פרמה 1421, דף קי ע"ב.

24 בעניין זה אדון בהרחבה בספרי העומד לראות אור בקרוב בהוצאת מאגנס.

KIRYAT SEFER

Edited by

Gershom Scholem (1924-1927)

Issachar Joel (1928-1968)

G.J. Ormann (1969-1972)

Assia Neuberger (1973-1983)

"Kiryat Sefer" is published four times a year, and is accompanied by an annual index.

Editorial Address: The Jewish National and University Library,
P.O.B. 503, Jerusalem 91004.

This issue was submitted to the printer on September 1987
It includes books published since 1982

ISSN 0023-1851

Printed at Graph-Chen Press Ltd., Jerusalem

KIRYAT SEFER

Vol. 61, No. 2

1986-1987

Editor: Avigdor Shinan

Bibliography of All the Publications in Israel and of Judaica from Abroad

Studies in Judaic and Hebraic Bibliography and Booklore

Book Reviews

Library's Collections and News

Jerusalem • The Jewish National and University Library Press